

הועדה האקדמית:

פרופ' משה בר-אשר (יו"ר), האוניברסיטה העברית

פרופ' אפרים חזן (יו"ר), אוניברסיטת בר-אילן

פרופ' מוחמד קנביב, אוניברסיטת רבאט

פרופ' משה חלמיש, אוניברסיטת בר-אילן

הרב ד"ר משה עמאר, אוניברסיטת בר-אילן

ד"ר שמעון אוחיון, מנהל מרכז דהאן, אוניברסיטת בר-אילן

ארגון והפקה:

גב' אורה קובלקובסקי, מרכז דהאן, אוניברסיטת בר-אילן

לפרטים והרשמה:

מרכז דהאן, אוניברסיטת בר-אילן רמת-גן 52900

טל: 03-5317959 פקס: 03-5342621

דוא"ל: dahan.center@mail.biu.ac.il

למשתתפי הכנס והסיור האקדמי,

זהו הכנס השלישי שמרכז דהאן מארגן בספרד, והפעם מוקד הדיון מתחלק בין ספרד ומרוקו ובזיקה בין המורשת הספרדית של תור הזהב למורשת היצירה העברית במרוקו ביטוי ברור לכך בהרצאת הפתיחה של הרב ד"ר משה עמאר "השפעת מגורשי ספרד על יהדות מרוקו" וכן בהרצאות העוסקות ברבי יהודה הלוי, הרמב"ם ופיטי יג העיקרים, הרצאות אלו מצטרפות להרצאות נוספות העוסקות במורשת יהדות ספרד ומרוקו וגלגוליהן ברחבי תבל. במרוקו עוסקות ההרצאות בכל תחומי מורשתה המקיפה של יהדות זו: דמויות, קהילות, יצירות, תופעות ואירועים ייחודו של הכנס הוא בכך שההרצאות משתלבות היטב באתרים היסטוריים ובמקום צמיחתן של המורשת והיצירה לתקופותיהן ולמרכזיהן.

המסע שלנו הוא כנס אקדמי לכל דבר ועניין, בהשתתפותם ובהובלתם של אנשי אקדמיה, עם זאת אנו מברכים על הצטרפותם של חברים שאינם חוקרים, אשר הצטרפו מתוך עניין במורשת יהדות ספרד ומרוקו ובוודאי יתרמו מן הידע והניסיון שלהם הן לתוכן והן לאווירת הכנס.

חברת "שגיאתורס" המובילה את המסע שלנו היא חברת בעלת ניסיון רב בתחום זה והובילה קבוצות אקדמיות, במיוחד בולט הדבר בכל מה שנוגע לשמירת כשרות לאורך המסע.

אנו מודים מראש לחברת "שגיאתורס" ולכל הצוות שלה ששקדו על הכנת המסע.

הצלחתנו והנאתנו מן הכנס ומן הסיור תלויות בכל אחד ואחת מאיתנו ביצירת אווירה טובה ונעימה, בהתחשבות הדדית ובייצוג מכובד של המוסדות המיוצגים על ידי כולנו. בהצלחת הכנס והסיור נבורך כולנו.

בברכת דרך צלחה לכולנו,

ד"ר שמעון אוהיון
מנהל מרכז דהאן

פרופ' אפרים חזן
יו"ר הכנס

קהילת פאס – קהל התושבים

הרב ד"ר משה עמאר

קהל התושבים בפאס תוך חיובל שנים הלך ונטמע בתוך היהודים המגורשים ונהג כמותם בנושאי דת ודין. ובכל זאת המשיכו להחזיק בבית כנסת משלהם, ובה שמרו על מנהגי התפילה ונוסחאותיה, אותם נהגו בפאס מלפני בוא המגורשים. להלן אחת מתקנות "התושבים" שכנראה התקבלה מלפני בא המגורשים, שהשתמרה בספר 'תקנות פאס':

עלא קאדר אין כאן מנהג איל קהל קדוש קהל פאס אלבאלאדיין ישצ"ו, אין כול יהודיין אין תזוזו ת'א יזידו פ'י איל גדוניה איל תולת ועאלא האדא אסתעדו אן ואקת תזי תתכלץ פ'י כתובתהא תכל'י אלתולת מן אל כתובה. ולוים נחו כ'מסי ועסרין אסנא בחאתנאהא עלי' אלמנהג אן נחן נוג'דוה מכתוב ולא ציבנאשי. ופ'י דאל'ך לוקת ג'דדנהא וכתבנא איל הסכמה ושהדוהא איל חכם ושבעה טובי העיר וכאנת ענד איל גזבר בספר הזכרונות אלדי אלקהל ישצ"ו. ואל אן בחתנא עליהא ומה ציבנאש'י לקד אן צ'אעת. ועלא קד אנא מוגב שראעי אן אל מנהג יכון כתוב וחתום, לדאליד כתבנא האדא לזכות הקהל. במאמר הקהל יצ"ו ובפני ראשי הקהל הקדוש ראשי התושבים... ולדאלך קיידנא שהאדתנא הנז' לזכות הקהל יצ"ו. ולראיה חתמנו פה בעאד מה קרינאהא עלא אלקהל בבית הכנסת ביום השבת בעוד ספר תורה בתיבה, וואפקו אלקהל אל כול עלא דאלך ביום חמישי בשבת ר"ח אייר שנת הש"י.. וחתומים החכם השלם ה"ר **שמואל בן דאנאן** בכה"ר מימון ז"ל. והחכם ה"ר **שמואל בן דניגס** ז"ל. והחכם ה"ר **אפרים** בר נחמיה **אל הכהן** ז"ל. והחכם ה"ר **משה** בר שלמה **בן אטויל** ז"ל. והחכם ה"ר **יוסף אל חדאד** ז"ל. והחכם **אברהם בן רמוך** ז"ל. והחכם ה"ר **חיים קורקוס** ז"ל. וה"ר **שמואל** בר יצחק **פראויל** ז"ל. והיקר ר' **משה אנפאוי** והנגיד המעולה ה"ר **יעקב רותי** ז"ל. והיקר רבי **מסעוד בן צפט** נ"ע. והיקר ר' **משה אנפאוי** נ"ע. והיקר ר' **יעקב בן סינור** נ"ע. והיקר ר' **שמעון ן צפט** נ"ע. והיקר ר' **חנניה** בן עזוז ן **מייארה** נ"ע.¹

כלומר, התקנה נהגה מזמן קדמון והיתה כתובה כנראה בספר הקהל שאבד, ובשנת רפ"ה (1525) שזיחזרו אותה ונרשמה ב"ספר הזכרונות של הקהל" וחתומים בה "החכם ושבעה טובי העיר". ומאחר שגם ספר זכרונות זה אבד, לכן חזרו לחדשה בשנת ש"י (1550). על התקנה חתום ראשון החכם רבי שמואל ב"ר מימון אבן דנאן, וזה משום שיהן רב קהל התושבים. ויתכן שהוא החכם שחתם על התקנה בשנת רפ"ה, ומכאן שכבר אז מיילא תפקיד חשוב בקהילה, ויתכן שהוא מיילא מקומו של רבי חיים גאגין עוד בחייו, וזה

1. ספר התקנות סימן כגלהלן התרגום: תרגום: מאחר והיה מנהג אצל קהל פאס התושבים, שכל אשה שתחתן מוסיפין לה בסכום הנדוניה שלישי, ולכן הסכימו כי בעת שתבא ליפרע בכתובתה תנכה (ינכה) שליש מהכתובה, והיום כמו עשרים וחמש שנה חפשו על מנהג זה איפוא נמצא אותו כתוב ולא מצאנו, ובאותו הזמן חדשנו וכתבנו הסכמה וחתמנו עליה החכם ושבעה טובי העיר, והיתה אצל הגזבר בספר הזכרונות של הקהל, ועתה חפשו אותה ולא מצאנו כי נאבדה, ומאחר שקיימת חובה שהמנהג יהיה כתוב וחתום, לכן כתבנו זה לזכות הקהל במאמר הקהל יצ"ו ובפני ראשי הקהל הקדוש ראשי התושבים... ולכן רשמנו עדותינו הנז' לזכות הקהל יצ"ו ולראיה חתמנו פה לאחר שקראנו אותה לפני הקהל בבית הכנסת ביום השבת בעוד ספר תורה בתיבה והסכימו הקהל על הכל...

משום ר' חיים היה מסובל בייסורים ולא יכול לתפקד. ומוזכר גם בתקנה הקודמת², שהוא קרא אותה בבית כנסת של התושבים.

בית הכנסת של התושבים

בית כנסת של התושבים היה אחד מבתי כנסיות הגדולים והמרשימים שבמלאכה. אין אנו יודעים את תאריך בנייתו, ויתכן שנבנה לפני שנת רנ"ב (1492). בבית כנסת זה היו מתאספים לעצרות תפילה לעצירת גשמים. ר' שמואל אבן דגאן כותב כי בעצירת גשמים שהייתה בשנת שע"ו (1616):

וכל הקהילות הקדושות לא התפללו כי אם בשני בתי כנסיות הי"ג [=ה' יצב גבולה], הלא המה שלנו התושבים הגדולה הי"ג ושל התלמוד תורה הי"ג, בשחרית ובמנחה ובנעילה ובערבית בתרועה ובקול שופר. ואחר צאתנו מבית התפילה היינו עולים לבית החיים ז"ל של התושבים והמגורשים.³

כלומר כל מתפללי בתי הכנסיות שבעיר רוכזו לתפילה בשני בתי הכנסת הנזכרים, כדי שתפילות יערכו ברוב עם. נראה שנבחרו בתי כנסת אלו בגלל גודלם. בית הכנסת של התושבים נזכר במקורות על פי רוב בתואר הגדולה, ויתכן שניתן להסיק מכך שהיו עוד בתי כנסיות נוספים קטנים של התושבים.

בבית כנסת היו ספרי תורה רבים, והם היו מלובשים בבגדי שש ורקמה ומעוטרים ברימונים יקרים של כסף מעשי ידי אומן. בו התקיימה ישיבה של התושבים, בתוכו הייתה קיימת ספריה עשירה, ובה ספרי: 'תלמוד ופוסקים ומדרשים בדפוס ובכתבי יד', ספריה שנועדה לעיון במקום ולהשאלה. דומה שלבית כנסת זה היו הכנסות גדולות, והכנסות אלו אפשרו לתמוך תמיכה ביד רחבה בחכמי הישיבה ושלוחי צבור. לכן הזכות לעמוד ולשרת בו העסיקה לא מעט את בתי-הדין בפאס ובמקומות אחרים במאה הי"ח.

מחזור אהבת הקדמונים

בבית כנסת התושבים, שימרו מסורת מקומית עתיקת יומין במנהגי התפילה, בפיוטים ובנוסח התפילות. ומאות בשנים התקיים בידם מחזור תפילה בכתב יד, לפי המסורת שבידם. השינויים וההוספות במחזור זה הם בעיקר לתפילות ימים נוראים והושענות לסוכות, וכן שינויים מעטים לשאר ימות השנה. אולם כתבי יד ממחזור זה היו מעטים ובשעת התפילה לא היו בידי חלק ניכר מהציבור. ועל פי עדות משנות השמונים של המאה הי"ט, היה בבית הכנסת רק עותק אחד שבו השתמש החזן⁴, בעוד רוב הציבור עזר במחזור התפילה המודפס. דומה כי היו כאלה שהוסיפו בכתב ידם לתוך הסידור המודפס לימים נוראים, את השינויים והנוסח שנהגו בבית כנסת זה. ברשותי סידור 'מחזור קטן לימים נוראים כמנהג קהילות קודש הספרדים' (ליורנו תקס"ב), שנדפס על ידי ר' אברהם אלנקאר בן העיר פאס, ובין השורות ובשוליים שולבו בכתב יד ההוספות והשינויים הקטנים, בעוד פיוטים שלמים ופסקאות גדולות שלא ניתן להכניסם בשוליים, הועתקו בכתב יד בתחילת הספר בדפים רקים שהוסיפו לו. בספר חתימת בעלים 'סעדיה

2. סימן קמב.

3. דברי הימים, עמ' 13. וראה להלן ליד ציון

4. עדותו של ר' ר"א בן שמעון בהקדמתו לאהבת הקדמונים. גם אם יש הגזמה בעדות זו, ברור שעותק מהמחזור

היה רק בידיהם של מתפללים בודדים.

דאנן, וכנראה הוא עצמו היה המעתיק.⁵

ר' רפאל אהרן בן שמעון יצא למרוקו בשנת תרמ"ח (1888), בשליחות העדה המערבית בירושלים. בשהותו בעיר פאס ביקר בבית כנסת התושבים, והתפלל בו פעמים רבות. הוא עמד על השינויים הרבים בין נוסח התפילה הספרדי מזרחי לנוסח בית הכנסת של התושבים, בתפילות ימות השנה, והשינויים מופלגים יותר בתפילות ימים נוראים. לבקשתו מראשי בית הכנסת להראות לו ספר אחד לפי הנוסח שלהם, הראו לו כתב יד אחד ישן נושן העובר בירושה מדור לדור ומשמש בעיקר את החזן.

לשאלתו איך הציבור הרחב יכול להתפלל בימים נוראים, שעה שאין בידו סידור תפילה. נענה כי רובם ככולם משתדלים להאזין לשליח ציבור. אם כי קשה לעקוב אחריו במשך כל התפילה הארוכה, ולא פעם חלק ניכר מהציבור נרדם, באמצע התפילה. וקיים קושי לעשות העתקות רבות מספר שלם בכתב יד, וגם להדפיסו יש קשיים, כי אין בתי דפוס במרוקו. ר' רפאל אהרן בן שמעון, שכנע את ראשי הקהל להדפיס את הסידור, כאשר הוא לוקח על עצמו את הטיפול בהדפסת הספר בירושלים. לשם כך מסרו את הסידור להעתקה בכתב יד ברור, והרב בן שמעון לקח אתו כתב היד לירושלים והדפיסו. בשם סידור 'אהבת הקדמונים' (ירושלים תרמ"ט),⁶ בסידור הודפסו רק השינויים וההוספות שבין מחזור פאס, לבין המחזור הנדפס ולא הודפס נוסח התפילה. כלומר 'אהבת הקדמונים', למעשה נועד לשמש כעזר למחזור התפילה הרגיל המודפס.

מנהגי תפילה

להלן כמה דוגמאות מהשינויים בין מנהגי בית כנסת התושבים לשאר בתי הכנסת בפאס ובמרוקו. שליקטתי מתוך 'אהבת הקדמונים', ועל פי עדותו של רבי יוסף בן נאיים זצ"ל (תרמ"ב-תשכ"א. 1882-1961), שכיהן כשליח ציבור קבוע ומרביץ תורה בבית כנסת התושבים עשרים ושבע שנים רצופות, משנת תער"ב עד לשנת תר"ץ. וגם אחר כך המשיך להתפלל בבית כנסת זה מנחה וערבית בקביעות וללמד בו שיעורי תורה מדי יום, ולדרוש בפני הקהל בהזדמנויות שונות.⁷ בחיבורו 'נוהג בחכמה' רשם מנהגים חריגים שנהגו בבית כנסת זה: לא מברכים על ההלל בימים שאין גומרים בהם את ההלל, כמו ראשי חודשים ומיזם ראשון של חול המועד פסח ואילך (אה"ק י ע"ב. ג"ב עמ' רכה, טו),⁸ בעוד כל יהודי מרוקו וצפון אפריקה מברכים בהם 'לקרוא את ההלל', כפי שהיה נהוג בספרד בדורות הסמוכים לגירוש. בליל שבת אומרים פרק במה מדליקין אחר ברכת מעין שבע (אה"ק ה ע"א; ג"ב עמ' רלו, כג). בתפילת ערבית בליל שבת וימים טובים לא אומרים קדיש לפני ברכו (אה"ק ה, ע"א וטז ע"ב. ג"ב עמ' רלז, כו). בפיוט יגדל מקדימים בית 'צופה ויודע סתרינו' לבית 'שפע נבואתו' (ג"ב עמ' רכז, יא). בשבת במנחה אומרים פסוק 'ואני תפילתי לך', לפני תפילת העמידה לאחר קדיש, ולא כנהוג בקהילות הספרדיות מזרחיות לאומרו לפני פתיחת ההיכל. (אה"ק ו ע"ב. כג ע"ב; ג"ב עמ' רכו, ד). שבת שלפני אמירת 'ברך עלינו' בתפילת שחרית מכריז השליח צבור על הלילה מימות

5. כנראה מדובר בר' סעדיה האחרון.

6. מההקדמות לספר לא ברור מי קבע את השם 'אהבת הקדמונים', אם הוא מתקופה קדומה או נקבע על ידי ר' ר"א בן שמעון המהדיר, חכמי פאס או ראשי בית הכנסת. במחזור שברשותי הנזכר לקמן, פותח: 'אתחיל לכתוב

סדר תפילות ר"ה וכפור וסוכה כמנהגי התושבים יצ"ו וב"א כ"ר' [=ישמרם צורם ובזראם אמן כן יהי רצון].

7. מחכמה הרשומים והמובהקים של העיר פאס, איש אשכולות, סופר מהיר ובעל חוש מחקר. ספר נוהג בחכמה, הוהדר על ידי מכתב יד. עליו ועל ר' יוסף ראה מ' עמאר, במבוא לנוהג בחכמה, בני ברק תשמ"ז.

8. כנראה בהתאם לפסיקתו של הרמב"ם, שהיה מרוקו נהגו לפיו, עד להתפשטות סמכותו של רבי יוסף קארו.

השבוע בו מתחילים לומר 'ברך עלינו', תוך פירוט ההלכות השייכות לברכה זו. (נ"ב עמ' רמ, לד). בשבת ובימים טובים בתפילת מנחה לא אומרים עלינו לשבח (אה"ק ז ע"א; נ"ב עמ' ריב, ו). אומרים קדושת 'כתר' במילואה גם במוסף ראש חודש וחול המועד (נ"ב עמ' רכו, ח). בשבת זכור לא אומרים הפיוט 'מי כמוך' שחיבר ר"י הלוי, והם אומרים אותו בתפילת שחרית בפורים, בתוך שירת הים לפני הפסוק 'מי כמוך באלים ה'". בתענית אסתר במנחה מניחין תפילין ומתפללים סמוך לערבית וחולצין התפילין רק לאחר קריאת המגילה (אה"ק יב ע"א. נ"ב עמ' רלט, לג). את ספירת העומר אומרים אחרי קדיש תתקבל. ונהגו שהקהל מברך תחילה ואחר כך חשליח ציבור חוזר עליה (סדר פאס, עמ' מד. וראה נ"ב עמ' קמט, א-ב). בעשרת ימי תשובה לא אומרים אבינו מלכנו בשחרית ובמנחה (אה"ק כא ע"א. נ"ב רכת, יד). ולא אומרים פסוק 'ה' הוא האלהים' לפני ה' מלך' (אה"ק יז ע"ב). בחול המועד לפני ערבית אומרים בסוכות מזמור לדוד ה' אורי וישעי (מזמור כז) ובפסח שיר המעלות ברכו לפני ואחרי המזמור השייך לאותו הרגל (אה"ק עז ע"ב).⁹ ביום תשעה באב בתפילת שחרית, לא מעלים לספר תורה כהן ולוי, רק שלשה ישראלים, והעולים במקום שיאמרו 'ה' עמכם' אומרים 'ברוך דין האמת' (נ"ב עמ' קמה, טז). כאמור זה רק מידגם מהמנהגים וזה לבד משינויים והוספות בנוסח התפילות, ובפיוטים הרבים שחלקם אינם ידועים ממקור אחר ומחבריהם עלומים.

מחזור פאס

הגיע לידינו מחזור שלם בכתב יד מבית כנסת התושבים, הכולל גם את נוסח התפילה לתפילות כל ימות השנה. נראה שהוא נכתב במאה ה"טז. להלן נוסח השער של המחזור:

ספר מחזור למנהג התושבים כאן בפאס יע"א שנהגו ושתקנו אבותינו מידי יום ביומו ומידי שבת בשבת, מועדים לשמחה שלש רגלים, וגם כן ימי הדין ימים נוראים: ראש השנה ויום הכיפורים, כמו שנהגו ושתקנו בכאן מתא פאס.¹⁰

המחזור ערך לפי מעגל השנה: ובו התפילות במילואם לימי חול ושבת, ראש חודש ושלש רגלים, ימים נוראים, תשעה באב ותעניות, חנוכה ופורים, ועוד. במחזור זה יש שינויים מפליגים בנוסח התפילה ובמנהגיה לכל ימות השנה. וכן בהוספת פיוטים שחוברו על ידי ר"א הקליר, גאוני בבל, חכמי ספרד הקדומים וחכמי המזרח כולל פיוט מר' יוסף בן סולי, שחי במאה ה"ד. ההנחיות למתפלל כתובות בערבית יהודית. בדף 263 ע"ב, יש התימה של רבי שמואל אבן דנאן, המכונה רשב"ד. ובדף 442 ע"ב, נכתב בשולי העמוד: 'זה מנהג התושבים שהיו מקודם שיבואו המגורשים לכאן פאס יע"א ע"ה אברהם אבן דנאן'. וכנראה מדובר בר' אברהם שפעל במחצית הראשונה של המאה ה"ח, וכיהן כרב בית הכנסת. ומכאן הסבירות שהמחזור היה שייך לבית הכנסת.

במחזור מנהגים ושינויי נוסח ופיוטים רבים שאינם בסידור 'אהבת הקדמונים'. להלן שתי דוגמאות מהמנהגים הנזכרים בו. בערבית של ליל פסח לא אומרים את ההלל. וכן אם חל ליל פסח בשבת אומרים בערבית ברכת מעין שבע. שינוי זה בולט, הואיל והוא מנוגד

9. וראה בנוהג בחכמה עמ' רכו, ג, כי מנהג התושבים לומר בסוכות לפני ערבית מזמור נודע ביהודה, כי יש בו הפסוק 'ויהי בשלם סוכו' ואחר תפילת העמידה במקום שיר למעלות, אומרים מזמורים כאיל תערוג ושופטני.

10. מחזור זה נמצא בספריה האוניברסיטאית בליידן ומספרו 94. אנו פרסמנו ממחזור זה את סדר פסח שההדיר עמיתו ש' אלקיים (לוד תשנ"ט). והוא שוקד על ההדרת כל המחזור.

לפסיקתו של רבי יוסף קארו בשולחן ערוך.¹¹ ומתעוררת השאלה. איזה מהמחזורים מייצג את המנהג והמסורת בבית כנסת התושבים. וכן האם הושמטו דברים במתכון מ'אהבת הקדמונים' על ידי המביאים לבית הדפוס.

דומה כי במרוצת הדורות הלכו ונעלמו ביודעין ובלא יודעין מהמתפללים נוסח התפילה,¹² ומרבית המנהגים, ההוספות והפיוטים שבמחזור זה למרבית ימי השנה, והשתמרו ממנו בעיקר הנוסח והפיוטים לימים נוראים ולחג הסוכות. וכנראה בשאר ימות השנה גם בבית כנסת זה, אימצו את הנוסח הרגיל במחזורים המודפסים ומרבית המנהגים הרווחים בבתי הכנסת שבעיר. השערתי זו נסמכת על העובדה עד כמה שידוע לנו היום, השתמר בכתבי יד רק עותק יחיד ממחזור זה. ואם נוסח ומנהג שבמחזור זה היה מיושם בכל ימות השנה, סביר להניח שבמשך הדורות היו טורחים להעתיקו במספר רב של עותקים, לניהול סדיר של התפילה. והיו מגיעים לידיו לפחות מספר עותקים.

הישארותו של עותק יחיד, שנכתב במאה ה"ז, וגם הוא כבר במחצית הראשונה של המאה ה"ח יצא מחזקת בית הכנסת, ונרכש על ידי צנא דספרא רבי יעקב אבן צור, ועובדה זו מצוינת בדף 146 'עבד רחמן וחנון קניתו אני יעב"ץ ס"ט' והוא אינו נמנה על קהל התושבים. וכתב יד זה הוצא ממרוקו כנראה במאה ה"ט, מוכיחים כאלף עדים שמחזור זה לא היה מיושם הלכה למעשה מאות בשנים. אחרת היו טורחים להעתיקו והגיון אומר שראשי בית הכנסת לא היו מאפשרים מכירתו לזרים והוצאת העותק הבודד מחזקתם.

בבדיקה שערכתי בין הכתב יד שברשותי הנזכר לעיל לבין 'אהבת הקדמונים' הנדפס, לתפילות ימים נוראים לא מצאתי שינויים. ומכאן המסקנה שלא חלו ידים ב'אהבת הקדמונים' הנדפס, והוא מהווה עדות נאמנה לכתב יד שהתפללו בו בבית כנסת במאה ה"ט.¹³ וכן ניתן ללמוד מעדותו של ר' יוסף בן נאיים, שהוא הכיר היטב את נוסח בית הכנסת ומנהגיו ושימש בו כשליח ציבור תקופה ארוכה. והוא לא הזכיר המנהג שאין קוראים את ההלל לבילי פסח ואומרים ברכת מעין שבע לבילי פסח שחל להיות בשבת. ששני מנהגים אלו מנוגדים להלכה פשוטה בשו"ע, ולו היה המנהג כך בימיו, ודאי שהיה מצינו. וזה הוכחה. שבימיו לא היה זכר למרבית שינויי הנוסח, המנהג וההוספות המובאים במחזור פאס.

יתכן שר' שמואל בן דנאן הוא זה שדחה המנהגים החריגים המנוגדים לפסיקת רבי יוסף קארו. והוא גם זה שדילל את הפיוטים וההוספות ממחזור פאס. אם השערותינו זו נכונה ניתן להסביר באמצעותה את המסורת האומרת שר' שמואל נמנה על מאתים הרבנים שסמכו את מון רבי יוסף קארו. דבר שמבחינה היסטורית לא סביר.¹⁴ דומה שמסורת זו צמחה על רקע מה שהנהיג בבית הכנסת של התושבים לפסוק כמו פסקי השלחן ערוך, ודחה מפניו את מה שהיה נהוג קודם. יתכן שגם הקושי להשיג מחזור בכתב יד למרבית המתפללים, וכן אורך התפילה לפי מחזור זה והזמן הרב הנדרש לכך, תרמו לרצון לדלל

11. שו"ע אורח חיים, סימן תפז טעפים ב וד.

12. סביר להניח שחלק מהשינויים בוטלו על ידי חכמי בית הכנסת, עקב התפשטות סמכותו של מון רבי יוסף קארו בחיבורו השלחן ערוך.

13. ולא דייק עמיתי שלמה אליקים במבואו לסדר פאס, עמ' 11, בקובעו ששרב בן שמעון שלח יד בספר חסיד ממנו דברים: 'שילב לתוכו רבים מהשינויים שהונהגו בהשפעת קבלת האר"י, אך לא מצא לנכון להביא מערכות תפילה שונות כגון תפילות ופיוטים לפסח'. פשוט בתקופה זו אלה לא היו קיימים בסידור פאס שנהג וגם לא היו ידועים. השינוי הבולט של אמירת הצי"ח בפסח, הוא נחלתם של מרבית בתי הכנסת בפאס ובקהילות רבות במרוקו. והוא השתמר בעותקים רבים בכתבי יד, וזה משום שלימדו אותו בתלמודי תורה לתלמידים.

14. ראה מלכי רבנן בערב

הנוסח שבמחזור.

יש לציין שבחלק מבתי הכנסת של העיר פאס, השתמרו מסורות ומנהגים שונים במיוחד לימים נוראים. נמצא ברשותי כתי"ש של מחזור שנהג בבית הכנסת של משפחת הצרפתי, וראיתי עוד אחרים בכתובים. וכנראה שהם משמרים מסורות שהובאו מעריה השונות של ספרד. וגם בבתי כנסת אלה במשך הזמן דיללו ההוספות והתקרבו יותר לנוסח הנדפס¹⁵

בית הכנסת ומשפחת אבן דנאן

בבית כנסת של התושבים כיהנו חזנים וחכמים מבני משפחת אבן דנאן בתפקידי רבני הקהל וראשי הישיבה. ובמשך מאות בשנים ההיסטוריה של המשפחה קשורה ושזורה בו. הגיע לידיו תיעוד רב על הקורות אותו, יחסית לבתי כנסיות אחרים במרוקו בכלל ובפאס בפרט. התיעוד מגיע עד לסוף המאה ה"ח.

רבי סעדיה אבן דנאן, הנציח ברשימתו את חורבנם של בתי הכנסת במללאח של פאס ובמקומות אחרים במרוקו, על פי פקודתו של הפקיה מוחמד אלחאג' מהאלזאוויא. בפאס לבד נשדדו ונהרסו שבעה בתי כנסיות תוך חודשים (אלול תשרי בשנים ת"ז-ת"ז, 1646).

בית הכנסת הראשון שנהרס היה בית הכנסת הגדול של התושבים, הרסו בו התקרה ושברו התיבה ועזרת נשים. ראשי הקהל שיחדו בכסף רב את ההורסים שישאירו את הכתלים, את כסף השוחד מימנו ממכירת זוג תפוחים [=רימונים] לרבי יצחק צרפתי בסך ארבע מאות ועשרים אוקיות. הרימונים היו, 'מעשה ידי אומן הנקרא 'בין רבקה'¹⁶ כמו כן הרסו בית הכנסת על שם אתאזי, ובית כנסת של תלמוד תורה. בית כנסת של ר' יצחק אבזרזיל ז"ל. בית כנסת של ר' חיים עוזיאל. ובתי הכנסת מדרש גדול ומדרש קטן. ונתרו בפאס רק שני בתי כנסת אחד על שם ר' סעדיה בן רבוה, שהציל אותו ר' אפרים בן סעדון שהיה מיווד עם השר ס"ו בובכיר. ובית כנסת של הנגיד, שהנגיד עמד והצילה. הגזירה כללה האיסור על היהודים להתכנס לתפילה, ועל הלימודים בתלמודי תורה. השר בובכיר הוא היה הגורם להריסת בתי הכנסת והוא היה מנאמניו של הפקיה מאלזאוויא.¹⁷

מספר שנים לאחר חורבן בתי הכנסת, התאפשר ליהודי פאס לשוב ולבנות בתי כנסת חדשים. חצר מגורים שהיתה בבעלותה של האשה יאקות, היא משכנה שני חדרים בחצר לאלמונים והללו משכנום לקהל התושבים, וקהל התושבים שיכנע את האשה יאקות שתמשכן להם את כל החצר. כשהיתה כל החצר ממושכנת בידי הקהל, הם שיפצוה

15. השנויים וההוספות מתרכזים בעיקר סביב תפילות ימים נוראים. חלקם הודפסו כחבורות בשנות השלשים והארבעים של המאה העשרים, כגון: 'קונטרסי זכרתי ימים מקדם' והוא מנהגים וודיים ותחינות לר"ה ויה"ך הנהגים לאמר בבית הכנסת ה"ג שמתפללים בה ק"ק דבדו העי" [=ה' עליהם יחיו] במחנה קודש עיר המהוללה פאס יע"א, אשר מקדם מתפללים היו בבה"ך ה"ג של הרה"ג מוהר"ר יונתן סרירו זצוק"ל ובשנת תרי"א פ"ק חלקו רשות לעצמם ולקחו בידם מנהגי ביה"ך ההיא, וע"פ התנהגו והיה הקונטרסי הזה בכ"י ביד הקהל הנזכר... הקונטרס נדפס בפאס שנת תרצ"א, חוברת נוספת נדפסה בפאס בשנת תשכ"ד: 'פזמונים וכו' שאומרים בביה"כ של הרה"ג תנא דבי אליהו הצרפתי זיע"א... ונשתרבו המנהג הזה גם בבית הכנסת החדשה הנקראת בית אל שישדו קהל ב"ה הנו". ברשותי יש בכתב די נוסח שהיה מקובל בבית הכנסת של משפחת הצרפתי והוא הרבה יותר גדול ומקוף מהנדפס. ומכאן שגם בבית כנסת למשפחת הצרפתי במשך הזמן דיללו מהפזמונים וההוספות.

16. שטר המכירה נמצא באוסף אלברטא ופורסם לראשונה בידי עמיתי ח' בנטוב. ויבא להלן.

17. על פי רשימתו של ר' סעדיה אבן דנאן שהשתמרה בספר דברי הימים, עמ' 39-38.

והפכו אותם לבית כנסת של התושבים. לא ברור למה לא בנו מחדש את בית כנסת על מקומה של בית הכנסת שלהם שנחרבה. יתכן שלא רצו למשוך תשומת לב הגויים, לכן העדיפו לחדש בית כנסת בחצר מגורים. לאחר פטירת האשה יאקות נרכש כל החצר על ידי הקהל והשטר מכר נכתב על שם ר' סעדיה אבן דנאן. והפרשנות ללשון שטר זה, תעסיק בתי הדין במרוקו במאה ה"ח. האם אכן לפנינו שטר מכר שהקונה הוא ר' סעדיה, או שמא הקונים הם הקהל והם רשמו את שמו בשטר כדי לכבדו, וההוכחה לכך שהם ציינו בשטר 'והשאר קבלו עכשיו מיד החכם מנכסי בני קהל'. כלומר הקהל ששילם הוא גם זה הקונה.

כאשר התושבים בנו את בית הכנסת מחדש בחצר של יאקות, הם לא מכרו את הקרקע של בית הכנסת שנהרס ולא בנו אותו ומאות בשנים עמד בחורבנו, עד למאה ה"ט. הם המשיכו לנהוג בו כבוד כמקום קדוש, ובחורבתו התכנסו יהודי פאס לתפילה בשעות משבר ומצוקה ועצירות גשמים. להלן אחד התיאורים של עצרות אלו שרשם ר' סעדיה אבן דנאן:

שנת אהבתי אתכם לפ"ק¹⁶. אתעטל אסתא מן שושן פורים מא נזל, וכאן נית אריח אשרקי ונצ'ר אזרע פי פחוואייג' למדינא, ותהום כל העיר, וברחו פלמדינה בלי יצומו לגוים ג' ימים, סאיין לא עמרנא סמענא. וטלע אזרעע כאן יסווא מ"ם ה"ם לסחפא, רג'ע יסווא ע"ם ה"ם ולא ידהאר. ותהי צעקה בכל העיר, וזה היה יום שני י' לניסן. ופי האדאך בעדן נתקבצו החכמים השלמים יום ראשון וואפקו, יצומו יום שני, וצומנא. אייואק רינא אומות העולם עמלו האדיך להרעשה נג'מעו לקהל לכול פי בית הכנסת דתושבים בעדן הייא חריבה, נג'מענא וצלינא פיהא מנחה ועשינו צעקה גדולה ושבעה די ויעבור. ואחר כך עלינו לבית הקברות דתושבים על קבר החכם כמה"ר יעקב קניזאל צוק"ל¹⁹. ושם דרשתי, והנושא ויאמר להם יעקב אחי מאין אתם וכו' מז"ל במ"ר²⁰ מחרובו של הקב"ה. והוכחתי לקהל כמו שכתוב בקונדריס' ושם בכינו רבה [=הרבה], ואחר כך על קבר אדוני אבי צוק"ל²¹. ואח"כ על קבר כמה"ר וידאל הצרפתי זלה"ה²² והחכמים הקבורים עמו. ואח"כ הלכנו על קברות החכמים במקום הנקרא חברון. ומשם הלכנו לשער האלמלאה על קברות ההרוגים שנהרגו בימי הגזירה לתפ"ץ²³. ואח"כ יצאנו על קברי הצדיקים אשר מוחץ לעיר לפני האלחואגנת אלקרסליין²⁴. ומחר ביום שלישי התענו כל הקהל מגדולם

18. התי"ח 1658.... תרגום: התאחר הגשם לא ירד מיום שושן פורים והלאה וגם נשבה רוח מזרחית (רוח חמה) וניזוקה התבואה בסביבות העיר. ותהום כל העיר והגויים הכריזו צום שלשה ימים דבר שלא שמע מעולם. ועלה מחיר התבואה עלה מארבעים וחמש אוקיות לסחפא (מדת תבואה) לשבעים אוקיות וחמשה אוקיות, ואינה מצויה. ותהי צעקה גדולה בכל העיר. וזה היה יום שני י' לניסן; ובאותו הזמן נתקבצו החכמים השלמים יום ראשון והחליטו לצום יום שני, והתענינו. וכשראינו שאמות העולם עשו כל אותו הרעש התאספו כל הקהל בחורבת בית הכנסת של התושבים והתפללו בה תפילת מנחה ועשינו צעקה גדולה, ושבעה פעמים ויעבור, ואח"כ הלכנו לבית הקברות התושבים.

19. עליו ראה מלכי רבנן בערכו.

20. מאמרם ז"ל בבראשית רבה ע, י: ויאמר להם יעקב אחי וגו', ר' יוסי בני ברניא פתר קריא בגלות ויאמר להם יעקב וגו', מתוך אהבתו, מחרובו של הקב"ה אנו בורחים, ויאמר להם הידעתם את לבן בן נחור, הידעתם את מי שהוא עתיד ללבן עונותיכם כשלא, ויאמר להם השלום לו ויאמרו שלום, באיזו זכות, והנה רחל בתו באה עם הצאן, הדא הוא דכתיב כה אמר ה' קול ברמה נשמע נהי בכי תמרורים רחל מבכה על בניה מאנה להנחם וגו' כה אמר ה' מנעי קולך מבכי וגו' ויש תקוה לאחריך וגו' (ירמיה לא, לד).

21. רבי שמואל.

22. עליו ראה מלכי רבנן בערכו.

23. לא תקום פעמיים צרה. לא ברור על איזה צרה מדובר.

24. חנויות של בעלי מלאכת "אלקראסל", שמייצרים בו מסרקות צמר, או מקום שסרקו בו צמר.

ועד קטנם, אפי' עוברות ומניקות, ותהי צעקה גדולה בכל העיר. והתפללו כל הקהל בבית הכנסת שלנו, ועשו צדקה יפה לעניים. ובשחרית התפללתי אני הצעיר, וישבנו שם עד כדי חצי היום. ושלו²⁵ מיום שני שעלינו נתקדרו שמים בעבים וטללי ברכה לא פסקו ונסתלק רוח הקדים. ואחר כך ערב יום חמישי נתקבצו החכמים עם היות שרוב הקהל היו אומרים שיצומו למחר י"ג לניסן שהוא יום חמישי, עם כל זאת להיות שהוא ערב יום טוב והגידו לנו מגידי אמת שאין אנו צריכין להתענות, לא גזרנו תענית רק עשינו סליחות כמנהגינו. ושבח לאל אחר חצות ענה אותנו האל בגשמי ברכה וירדו מחצי היום וכל הלילה ליל י"ד. ולמחרת יום י"ד הוצאנו ספר תורה וקרינו ברכת הגשמים.²⁶ ועדיין אנו מצפים לחסדי הבורא יתברך, חסדי ד' כי לא תמנו.²⁷

הרשימה מלאה ידיעות חשובות ובלעדיות על הקהילה בפאס בתקופה זו. שנת ת"ח (1618) היתה שחונה, יהודים ומוסלמים הכריזו על צום והתכנסו לעצרות תפילה, והמוסלמים הם שהובילו פעולות אלו. ביום הצום נקהלו יהודי פאס לתפילה מנחה בחורבת בית הכנסת הגדול של התושבים. ואחר התפילה הקהל הלך להתפלל בבית הקברות של התושבים. מדברי ר' סעדיה, אנו יודעים על קיומו של בית קברות מיוחד לתושבים,²⁸ ולא ברור האם הכוונה לבית קברות קדום שהיה מלפני בואם של המגורשים והתושבים המשיכו לקבור בו את מתיהם. או זו חלקת קברים נפרדת שקברו בה קהל התושבים את מתיהם ליד חלקת המגורשים. בכל אופן מדברי ר' שמואל נראה ששתי החלקות היו סמוכות.

כמו כן אנו שומעים על חלקת קברים של צדיקים שנקראת בשם 'חברון', שלא ברור משמעות בחירת השם חברון, ולא תקופת הקבורים בו. וכן מוזכרים בתי קברות שונים שהיו בפאס, אחד בשער המלאח שבו קבורים יהודים 'שנהרגו בימי הגזירה', של שנת רכ"ה. כמו כן שומעים על בית קברות 'הצדיקים אשר מחוץ לעיר לפני חנויות האלקרסלון', שלא ברור מי הם הצדיקים הקבורים בו ומה תקופתם.

החכמים שכיחנו בבית הכנסת

רבי שמואל אבן דגאן ב"ר מימון היה החכם הראשון מהמשפחה שכיחן כחכם התושבים בבית הכנסת. אחריו מילא את מקומו בנו ר' סעדיה. ר' סעדיה נפטר סביב שנת של"ח (1578). בשעת פטירתו בנו ר' שמואל היה עדיין צעיר ולא יכול היה למלאת מקום אבותיו בבית הכנסת, לכן הקהל מינו את ר' נסים הכהן למנהיג רוחני של בית הכנסת. כאשר גדל ר' שמואל, הקהל העביר את ר' נסים הכהן ומינה את ר' שמואל, להלן ציטוט מההסכמה על המינוי:

קבלנו על עצמנו אנו החתומים שכל מה שהיה להחכם השלם כה"ר סעדיה אן דגאן זלה"ה בשליחות ובחיוזן של בה"ך הגדולה הי"ג, שישב על כן אבותיו החכם השלם הר' שמואל יצ"ו בנו. והרשות בידו לעשות כל מה שירצה בשליחות ובחיוזן. ואנו החתומים נשבענו וכו' ולבסוף כתב אנו החתומים אעפ"י שר' נסים כהן יצ"ו הוא אדם נכבד וחשוב,

25. ושבח לאל ותהלות לבורא.

26. לא ברורה כוונת הדברים האם הוציאו ספר תורה לכבוד שנענו בגשם ומה קראו בו, והאם הקריאה היתה עם ברכה.

27. דברי הימים, עמ' 42.

28. וכן משמע מדברי ר' שמואל אביו המצוטטים לעיל ליד ציון

עם כל זה ראינו שהה"ר שמואל ברכ"ה סעדיה הוא גדול ממנו בחכמה וביראת ה', ונדחה הה"ר נסים הנז' וזכה בחלק הר' נסים.²⁹

על ההסכמה חתמו מאה ועשר אישים כלומר בתי אב, וזה מוכיח על גודל בית הכנסת וכמות המתפללים בו. וסביר להניח שמאה ועשר, אלה היו מחשובי הקהל בעלי אמצעים שידעו לכתוב, בעוד אחרים שלא ידעו לכתוב, בעלי ההכנסות הנמוכות והעניים לא באו לידי ביטוי. ככה שמספר המתפללים היה הרבה יותר. ר' שמואל נפטר בשנת שפ"ב (1622) ובנו ר' סעדיה היה צעיר ולא יכל למלאת מקום אביו, ואז מינו הקהל את אחיו ר' שלמה וכשגדל ר' סעדיה ב"ר שמואל ויכל למלאת מקום אבותיו. בשנת שצ"ד (1634), הקהל קיבל החלטה המסדירה את חלוקת התפקידים בין שניהם, להלן ציטוט מההסכמה:

אנו החתומים הסכמנו בטענת כל בני קהלינו קהל קדוש של בית הכנסת הגדולה לתושבים הי"ג שבזו האלמלאח, המונהגים על ידינו. ואנו אומרים שהחכמים השלמים כה"ר שלמה אן' דנאן גר"ו והר' סעדיה הם יהיו לבד משרתי אלקינו, וחלקנו להם השירות בזה אופן: הה"ר שלמה הנז' יעמד חי במדרגת ראש ישיבה כל ימי חייו, יובן לקריאת ההלכה עם בעלי הישיבה, וגם דרשת שבת בנתיים מהיום וכו'. ודרשת שבת הגדול תהיה לו להר' סעדיה, שבכל שנה, וחלקנו להם תפלות ימים טובים וכו'.³⁰

על הסכמה זו חתומים שבעה טובי הקהל. רבי סעדיה נפטר בשנת ת"מ (1680) ובניו ר' שאול ור' יהודה מילאו את מקומו בהנהגת הקהל ובבית הכנסת. בשנת תמ"ט (1689) נפטר ר' שאול, וכנראה סמוך לתאריך זה נפטר גם ר' יהודה, לר' יהודה לא נותרו בנים זכרים. והשררה בבית הכנסת עברה לשנים מבניו של ר' שאול, ר' אברהם ור' שמואל.

29. ציטוט מתוך פסק דין שכתב ר' אליהו הצרפתי.

30. ציטוט מתוך פסק דין שכתב ר' אליהו הצרפתי.

מרוקו

ממלכת מרוקו (ערבית: المغرب אל-מַעְרַב, או المملكة المغربية אַל-מַמְלֵכַה אַל-מַעְרַבִּיָה) היא ממלכה בקצה הצפון-מערבי של יבשת אפריקה. מצפון היא גובלת בים התיכון, בסאוטה ומלילה (ספרד) ובמיצר גיברלטר, במערבה באוקיינוס האטלנטי, במזרחה באלג'יריה ובדרומה בסהרה המערבית.

סהרה המערבית נמצאת בשליטת מרוקו מאז 1979. מרוקו תובעת ריבונות על השטח מאז ויתרה עליו ספרד ב-1975, ומחזיקה בכלו מאז ויתרה מאוריטניה על שליטתה בחלקים ממנו ב-1979. מרוקו התעלמה מהכרזת עצמאות של תושבי הטריטוריה, וכיום נתון עתיד השטח למשאל עם בחסות האו"ם אלא שאין הסכמה בין הצדדים על הגדרת בעלי זכות הבחירה במשאל.

מקור השם

שם הממלכה המלא משמעותו "הממלכה המערבית" (בערבית: المملكة المغربية). או "ממלכת המערב". "אל-מע'רב אל-ערבי" (כלומר "המערב הערבי", נכתב לעתים קרובות בעברית "המגרב") הוא השם הערבי המקובל לאזור צפון-מערב אפריקה, וממנו נובע שמה של הממלכה. השם "מרוקו" בשאר השפות מקורו בשמה של בירת מרוקו לשעבר - העיר "מראכש" (פירוש שמה: "ארץ האלים" בשפה הברברית).

תעודת זהות

שם מלא: בערבית: הממלכה המערבית, או המערב (אלמגריב); שטח: 447,000 קמ"ר; אוכלוסייה: 29 מיליון נפש; בירה: רבאט; תושבים: 55% ערבים, 44% ברברים, 0.7% תושבי חוץ, 0.2% יהודים; שפות: ערבית היא השפה הרשמית, וכן מדברים כאן ניבים ברברים, צרפתית, ספרדית ואנגלית; דת: איסלאם; ממשל: מלוכה חוקתית; מלך: המלך מוחמד השישי; ראש הממשלה: עבדרחמן אל יוסופי.

פרופיל כלכלי

תוצר מקומי גולמי: 107 מיליארד דולר; תמ"ג לנפש: 3,200 דולר; אינפלציה: 6%; צמיחה שנתית: 6.8%; ענפים עיקריים: חקלאות, תעשייה, דיג ותיירות; שותפות מסחריות עיקריות: מדינות האיחוד האירופי, ארצות הברית, יפן, ערב הסעודית, ברזיל.

היסטוריה

שלא כמדינות צפון-אפריקה האחרות, מרוקו היתה מיושבת במידה רבה על-ידי עם אחד, ככל שניתן ללמוד מהמקורות ההיסטוריים שהגיעו לידינו. הברברים (שתי הב' סגולות), או אימאזיגן ('אנשי הארץ'), התיישבו באזור לפני אלפי שנים, והיה זמן שבו שלטו על כל השטח שבין מרוקו לבין מצריים. הם התחלקו לחמולות ולשבטים ושמרו תמיד בקנאות על עצמאותם. תחושת עצמאות עזה זו היא שסייעה לשמר את אחת התרבויות המרתקות ביותר של אפריקה. הברברים הקדומים לא הושפעו מהפיניקים שהתיישבו על חופיהם, ואפילו הרומאים שינו רק במעט את אורח חייהם של הברברים, לאחר מכת המוות שהנחיתו על קרת חדשת, היא העיר קרתגו, שלחוף טוניסיה, בשנת

146 לפני הספירה. לעומת זאת, הביאו הרומאים עמם תקופה ארוכה של שלום ושל ייסוד ערים, והברברים שחיו במישורי החוף הפכו לעירוניים. הנצרות הגיעה למרוקו במאה השלישית לספירה, ושוב הפגינו הברברים את חוסר אהדתם המובהק לסמכות ריכוזית, בכך שתמכו בדונאטוס, מייסדה של כת נוצרית שטענה שהיא הכנסייה הנוצרית האמיתית.

האיסלאם פרץ לבמת העולם בשנות ה-30 של המאה השביעית, כאשר צבאות ערביים דהרו מחצי-האי ערב צפונה ומערבה. הם כבשו את מצרים ב-740, ובתחילת המאה השמינית כבר שלטו באפריקה הצפונית כולה. במאה השנים הבאות התחלק חלק גדול משטח ענקי זה לאזורי שלטון נפרדים, כשהשאפה למרוקו מאוחדת ממשיכה להתחזק. מהתווה ובוהו שהביאה הפלישה הערבית קמה תנועה ברברית דתית קיצונית, שכבשה את מרוקו ואת אנדלוסיה (דרום ספרד). שושלת זו, המוראביטון, יסדה את מרקש (1062) כבירתה והוחלפה על-ידי המוואחידון, שכבשו את מרקש ב-1164. תחת השליטים החדשים הוקם מנגנון מקצועי של מנהל ציבורי, והערים פס (Fès), מרקש, טלמסן (Tlemcen) ורבאט הגיעו לשיא התפתחותן התרבותית. בעקבות התבוסות לנוצרים בספרד והתקוממויות השבטים בצפון אפריקה כנגד המסים הכבדים שהוטלו עליהם, נחלש, בסופו של דבר שלטון המוואחידון, ואת מקומם מילאו בני שושלת מרין שבאו מתוככי מרוקו וכבשו את מרקש ב-1269. ממלכתם שגשגה עד נפילתה של אנדלוסיה לידי הספרדים ב-1492 והשלמתו של הכיבוש-מחדש הנוצרי תוך 100 שנים, שהוריד את השושלת מהשלטון.

לאחר תקופות קצרות, שבהן עלו וירדו שושלות קצרות-ימים, הבטיחה לעצמה המשפחה העלאוויית בעשור 1630 את השלטון במרוקו והיא מחזיקה בו עד היום. שושלת מעשית זו הצליחה לשמור על מרוקו עצמאית במשך למעלה מ-300 שנים, גם אם תוך כדי מאבקים מרים.

בשלהי המאה ה-19 החלה חדירתם של הסוחרים האירופיים לאזור ובעקבותיה תקופה ארוכה של תמורות קולוניאליות; לפתע הבחינו צרפת, ספרד וגרמניה בערך האסטרטגי שהקנה לה מיקומה של מרוקו ובמשאביה העשירים, וכל אחת מהן שאפה להשתלט עליה. צרפת ניצחה במרוץ זה וב-1912 השתלטה למעשה על כל המדינה; ספרד נאחזה בשטח-חסות קטן על החוף הצפוני; ועיר הנמל טנז'ר הוכרזה כאזור בינלאומי.

המושל הצבאי הצרפתי הראשון, המרשל לואיטה, רחש כבוד יחסי לתרבות הערבית ולכן התנגד להרס הערים המרוקניות הקיימות, המדינות, ובמקום זאת בנה ערים חדשות (ויל נובל - villes nouvelles) לצדן. הוא עשה את רבאט שעל חוף האוקיינוס האטלנטי לבירה החדשה ופיתח את נמל קזבלנקה. הסולטן נשאר על כיסאו, אולם עם סמכויות מעטות יותר אף מאלה של שליט בובה. מחלפיו של לואיטה לא גילו התחשבות כמוהו, וניסיונותיהם של הצרפתים להחיש את ההתיישבות הצרפתית בהרי הריף שלאורך חוף הים התיכון עוררו את תושביהם, שהונהגו על-ידי המשכיל הברברי עבדולכרים, להתקוממות נגד שני הכוחות הקולוניאליים, צרפת וספרד. 25,000 חיילים ממדינות אלו אילצו את עבדולכרים להיכנע ב-1926. בשנות ה-30 היגרו יותר מ-200,000 צרפתים

למרוקו. במלחמת העולם השנייה שימשה מרוקו לבנות-הברית בסיס שממנו הדפו את הגרמנים מצפון-אפריקה.

לאחר המלחמה, יזם הסולטן מוחמד החמישי הקמתה של מפלגת עצמאות, וזו הביאה את החירות למרוקו ב-1956. המרוקאים תבעו וקיבלו חזרה גם את טנג'ר, אולם ספרד סירבה להחזיר את הערים הצפוניות סאוטה (Ceuta) ומלייה (Melilla), והן נותרו עד היום מובלעות ומאחזיה האחרונים באדמת אפריקה.

הסולטן מוחמד החמישי הכריז על עצמו מלך ב-1957, וב-1961 ירש אותו בנו חסן השני. מעמדו של מנהיג אהוד זה התבסס מאוד בלבבות המרוקאים, כאשר פתח ב'צעדה הירוקה' לסהרה המערבית, שטח שהוחזק קודם לכן על-ידי ספרד. בראש כוח של למעלה מ-350,000 מתנדבים, התגברו חסידיו של חסן על תושבי סהרה המקוריים ותבעו את האזור העשיר במחצבים לעצמם. בשנות ה-60 התברר שכ-100,000 תושבים מה'טריטוריה' הוצים בעצמאות. 'החזית העממית של מערב סהרה' התנגדה לפלישה ופתחה במלחמת עצמאות ארוכה ומרה נגד מרוקו. ב-1991, הצליח האו"ם להשיג הסכם להפסקת-אש בין הצדדים הנצים ואחר-כך הכריז ש"מישך לטפל בעניין". במלים אחרות, מעמדה הרשמי של סהרה המערבית נותר לא ברור בעקבות הפגנת השרירים הגמושכת של מרוקו.

בעוד שההמונים המרוקניים הריעו לפלישה בדרום, התנגדו לה האלג'ירים לא פחות מתושבי מערב סהרה עצמם. יחסיו של חסן עם מדינה שכנה שסועת-מלחמה זו נותרו מאז גרועים. למרות השינויים שעשה בחוקה, נותר חסן עד יומו האחרון שליט יחיד ואנכרוניסטי במידה מסוימת. לאחר מותו עלה לכס השלטון בנו, המלך מוחמד השישי.

כלכלה

למרוקו אחת הכלכלות היותר חזקות באפריקה. כלכלת המדינה נשענת על תעשיית הפוספטים. מקור ההכנסה השני בחשיבותו של המדינה הינו העברות של כספי תושבים שעובדים בחו"ל. ענף חקלאות חשוב מאוד של מרוקו הינו גידול צמח הקנאביס - בייחוד בצפון מרוקו. האבטלה, שעומדת על כ-12.1% (2004) מהווה נטל כבד על כלכלת המדינה. סביבת ההשקעות במדינה נוחה מאוד, אין הגבלות, מערכת המס יעילה, וישנם תמריצים למשקיעים. אחד היעדים שעומדים כיום בפני כלכלת מרוקו הינו להשיג צמיחה מתמשכת ויציבה, ועידוד גיוון התעשייה.

גיאוגרפיה

רכס הרי האטלס הוא האזור הגבוה ביותר של מרוקו, הוא עובר כעמוד שדרה לרוחב כל הארץ, מדרום-מערב לצפון-מזרח. הרי האטלס מתחלקים לרכס האטלס התיכון ולרכס האטלס הרים, הפסגה הגבוהה ביותר היא ג'בל טובקאל (4,165 מ'), הנמצאת ברכס הרים. מדרום לרכס הרים משתרע עמק סוס, ומעבר לו - רכס הרי מול האטלס. מצפון לרכס הרים עובד שקע אום א-רביע, ומעבר לו - רכס האטלס התיכון. רכס נוסף, לאורך החוף הים תיכוני, הוא של הרי הריף. ממערב לשלשלות ההרים הללו משתפלת רמה הורדת עד לחוף האוקיינוס האטלנטי. שני הנהרות העיקריים במרוקו הם מולויה, הנשפך לים התיכון, ואום א-רביע, הנשפך לאוקיינוס האטלנטי.

דמוגרפיה

מרוקו היא המדינה הערבית הרביעית בגודלה, אחרי מצרים, סודאן ואלג'יריה. מספר תושביה של מרוקו (בכון לשנת 2007) הוא 33,757,175. מרבית תושבי המדינה הם מוסלמים סונים, ממוצא ערבי, ברברי או עירוב של שני העמים. הערבים פלשו למרוקו במאה ה-7 ובמאה ה-11 ומאז פיתחו את תרבותם במקום.

כמו כן חיים במדינה כ-100,000 תושבים שאינם אזרחי המדינה אלא עובדים בה בלבד ללא אזרחות, רובם אזרחי צרפת וספרד.

השפה הרשמית במרוקו היא הערבית והיא משמשת בכל אמצעי התקשורת הלאומיים. הערבית-מרוקאית היא דיאלקט הנפוץ בעיקר במערב המדינה והיא מעין שילוב של שפות ברבריות והערבית. שפות נוספות במרוקו הן: טאמזית, טאריפיט וטלחטי המדוברות על ידי המיעוט הברברי במדינה. רוב אוכלוסיית מרוקו מתגוררת מערבית לרכס הרי האטלס, אזור המבודד על ידי רכס ההרים ממדבר סהרה.

הערים החשובות במדינה הן:

- **קזבלנקה** - מרכז המסחר והתעשייה במרוקו וכן נמל חשוב.
- **רבאט** - בה מרוכזים כל משרדי הממשלה והממשל.
- **טנג'יר** - בה יש נמל חשוב המקשר בין מרוקו לספרד.
- **פס** - העיר החשובה ביותר לעם הערבי במרוקו ובה המרכז הדתי של המדינה.
- **מרקש** - אתר תיירותי חשוב מאוד, באזור השבטים הברברים.

החלוקה הדתית היא:

- מוסלמים - 98.7%
- נוצרים - 1.1%
- יהודים - 0.2%

יהודי המדינה

יהדות מרוקו היא קהילה יהודית גדולה ומפוארת, מהגדולות ביותר והחשובות ביותר באזור המגרב.

בשנות ה-40 ושנות ה-50 עלו מרבית יהודי מרוקו לארץ ישראל וכיום ישנם במדינה כ-5,200 יהודים בלבד, שריד לקהילה גדולה זו.

יהודי מרוקו ויתר יהודי דרום הים התיכון: אלג'יריה, טוניסיה ולוב חוגגים את אסרו חג של פסח המיומנה על ידי אכילת מיני מתוקים וחלב לזכר הכניסה של בני ישראל לארץ ישראל, הפסקת המן ואכילת החלב והדבש של הארץ המובטחת.

היסטוריה

ההיסטוריה של יהדות מרוקו הינה עשירה ונובעת בין היתר מן העובדה כי יהודים הגיעו למרוקו לראשונה לפני יותר מאלפיים שנים. קהילה זו צמחה גם בשל גלי הגירה של יהודים שהגיעו למרוקו מארץ ישראל החל מימי בית ראשון, בעקבות חורבן בית שני עם צבאות חניבעל ובתקופת השליטה הרומית על מרוקו. מרוקו הייתה אז חלק ממאוריטניה. לאחר השתלטות הדת הנוצרית על האימפריה הורע מצב היהודים. בתקופה זו במרוקו חל גידול באוכלוסייה היהודית כאשר מספר שבטים ברברים קבלו עליהם את דת משה.

לאחר נפילת רומי והכיבוש המוסלמי במרוקו שפר מצב היהודים עד למאה ה-12, עם עליית אלמוואחידון - מ-1146 עד 1269. קבוצה מוסלמית קנאית זו שאפה להכניס מתחת לכנפי האסלאם את כל בני המיעוטים במרוקו, וביניהם גם את היהודים. קהילות יהודיות רבות נהרסו. יהודים רבים ברחו לארצות אחרות ביניהם גם הרמב"ם ומשפחתו שהיגרו למצרים. דינם של מי שלא התאסלמו היה מוות ואילו גזר דינם של אלו שאכן התאסלמו היה עבודת פרך ותנאים קשים שכן הם היו "מוסלמים סוג ב" שכונו "מוסלמים-יהודים" - בעלי זכויות מועטות משל המוסלמים האמיתיים. חלק מהיהודים שהתאסלמו חזרו ליהדות בגלוי לאחר כמה דורות.

כתגובה לרדיפות אלו חיבר הרמב"ם את איגרת השמד ליהודי מרוקו ובה הורה עליהם להתאסלם למראית עין ולקבל דת שאינה דתם, רק על מנת להישאר בחיים. כך עשו רוב יהודי מרוקו, אך בחדרי חדרים הוסיפו להיות יהודים לכל דבר. למרות התאסלמותם של יהודי מרוקו, המשיכו תושבי המדינה לפגוע בהם מדי פעם ולהטיל עליהם צווים שונים ומיסים מיוחדים. יהודים רבים היגרו מהמדינה בעקבות הפרעות והגזרות הקשות, בעיקר למצרים ולארץ ישראל שהייתה בשליטת הצלבנים. רק כאשר עלה לשלטון אבו יוסף יעקב (1269-1286), מיסד שושלת בנו מרין ששלטה עד 1465, בוטלו הגזירות שהוטלו על היהודים והם נהנו מביטחון, מחופש דת ומדו-קיום עם המוסלמים.

עם גירוש ספרד (1492) ופורטוגל (1497) הגיעה גל הגירה של יהודים מחצי האי האיברי. האוכלוסייה היהודית התחלקה לשניים 'התושבים' (אלה אשר התגוררו במשך דורות במרוקו) ו'המגורשים' ושתי הקבוצות נהנו מחופש דת מלא. שתי הקבוצות היו שונות בשפתן ומנהגייהן - בין היתר בתפילות, בדיני שחיטה, ובדיני אישות. 'המגורשים' היו הגורם הדומיננטי המשכיל ובעל היוזמה הכלכלית הם שמרו על השימוש בלדינו (חקיטה).

תמורה חשובה נוספת בהיסטוריה של יהדות מרוקו התרחשה עם עליית שלטון וישי בצרפת, לאחר כיבוש צרפת על ידי גרמניה הנאצית. המלך מוחמד החמישי התנגד לקבלת חוק מעמד היהודים שנכנס לתוקפו ב-3 באוקטובר 1940 בארצות בהם היה שלטון וישי. יהדות מרוקו לא נפגעה מן הרדיפות נגד יהודים כמו באזורים אחרים של שלטון וישי.

עם הקמת מדינת ישראל היגרו רבים מבני יהדות מרוקו לישראל. ב-1955-1956 התרחש גל הגירה נוסף עם קבלת העצמאות המרוקאית מצרפת, רבים היגרו לישראל (אחרים לצרפת ולקוויבק); ורק אלפים בודדים גותרו במרוקו.

הזמן העתיק

יהודים חיו במרוקו עוד לפני כבושה על ידי רומי במאות 1-3 לספירה. ישנם עדויות על המצאות יהודים שסחרו עם הרומאים מתחילת המאה ה-4 לפני הספירה. היהודים מרדו ברומאים בתקופת הקיסר טריאנוס. במאה ה-7 מספר שבטים - ברברים קבלו עליהם את דת ישראל. ההיסטוריה של יהדות בצפון אפריקה משולבת בהיווסדה של קרטגו במאה ה-9 לפני הספירה. אחרי חורבן בית ראשון בשנת 586 לפני הספירה, המסורת מספרת שיהודים הגיעו למרוקו והקימו שני יישובים, הראשונים שהיו מרכזים חשובים של

מסחר בזהב ובמלח - "סלע" ליד רבאט (עיר הבירה של מרוקו היום) ו"איפראן". החל מהמאה ה-12 החלו שבטי האלמוואחידון והאדריסים הקיצוניים להתנכל ליהודים ולגרומם לפוגרומים.

מעמד היהודים במרוקו

יהודי מרוקו "זכו" במדינה זו, כמו בשאר מדינות ערב, למעמד ה"ד"מי"-מעמד של נתון ולא של אזרח, מעמד אשר כמעט לא השאיר ליהודים שום זכויות ואף פגע בהם קשות - כלכלית וחברתית. חוקי ה"ד"מי" השתנו בין שליט לשליט כאשר היו שליטים נוחים יותר ליהודים שמינו אותם אז ליועצים בחצרותיהם, והיו שליטים פחות נוחים שפגעו ביהודי המדינה והטילו עליהם גזרות ומיסים קשים. בין המאה ה-14 והמאה ה-16 גדלה אוכלוסיית יהודי מרוקו בצורה משמעותית בגלל הגירת יהודים רבים מספרד השכנה לאחר כל אחת מהפרעות ולאחר גירוש ספרד. רוב היהודים התרכזו בגטאות בערים בהן חיו וגטאות אלו כונו "מלאח". בעת כיבוש מרוקו על ידי האימפריה העות'מנית שפר מצבם של חלק מהיהודים במדינה אולם לא בכל הפעמים הצליחו הטורקים למנוע את הפרעות שערכו התושבים המקומיים ביהודי המקום. הפרעות, שהתרחשו בשנת 1864 בערים מרקש ופס ובהם נהרגו כ-500 יהודים, הן דוגמה לכך.

מרוקו כמדינת חסות צרפתית

בשנת 1912 הפכה מרוקו למדינת חסות של צרפת, בהסכם פז, ולמרות שהיהודים בה לא זכו לזכויות והגנה כפי שזכו להן היהודים באלג'יריה ותוניסיה, היה שיפור לטובה במצב היהודים. למעשה באף אחת מהמדינות בצפון אפריקה היהודים לא היו נתונים בסכנת הכחדה או לפגיעה על רקע אנטישמי. יהודי המגרב זכו בדרך כלל להגנת ממדינות אירופה ובעיקר צרפת. עד שהמצב השתנה עם פרוץ מלחמת העולם השנייה מרוקו כמדינת חסות צרפתית לא שתפה פעולה עם ממשל וישי הפרו-נאצי. משנת 1912 זו ועד לשנת 1948 השתלבו היהודים בחיי המדינה ואף בפוליטיקה המקומית. בשנת 1947 היה רוב היישוב היהודים במרוקו, כ-73% מכלל יהודי המדינה תושבי ערים, בעיקר בערים טנג'יר, רבאט, קזבלנקה, מרקש, מקנס ופס כאשר בכל אחת מהן היו למעלה מ-15,000 יהודים. בשנת 1948, ערב הקמת המדינה חיו במרוקו כ-265,000 יהודים. בעקבות מלחמת העצמאות החלו פרעות ביהודי מרוקו ועל כן רבים מהם נמלטו למדינת ישראל שזה עתה קמה וכן לצרפת וספרד השכנות מעבר לים. השלטון הצרפתי, שהיה במצב של עזיבת מרוקו, לא הצליח לעצור את הפרעות שנערכו ביהודים, יהודים נהרגו במהומות ורכוש רב נבזז או נהרס. יציאה המונית של יהודים ממרוקו נבעה בעיקר מהפרעות בהם אך גם מהחשש שמרוקו, לאחר שתקבל את עצמאותה, תצטרף לליגה הערבית ואז תפעל ביתר שאת נגד היהודים.

תקופת השלטון בחסות הצרפתית התאפיינה ביחסים טובים ובהרמוניה בין היהודים והמוסלמים: מרוקו הייתה מצומצמת בכל. פחות שטח ופחות אוכלוסייה, תקופה חדשה של חוק וסדר באה על מרוקו, כרבע מיליון צרפתים באו בעקבות הסכם החסות להתגורר במרוקו, אנשי צבא וביטחון מנהל ואנשי עסקים. זה היה שינוי גדול בניגוד למה שהיה בעבר ואפיין את "מרוקו הישנה": הצרפתים עשו סדר, הקרינו את תרבותם ושפתם

הפכה לשפה שנייה במרוקו. השפעת הצרפתים זרמה דרך בתי הספר. זאת התקופה בה גם היהדות הייתה מוכנה לשינוי ומודרניזציה שהיגיעה עם הממשל הצרפתי. פתיחת בתי ספר של "אליאנס" - כל ישראל חברים היה חלק נכבד בכך. הופעת הצרפתים הקלה גם עליהם ושפרה את פרנסתם, מעמדם וביטחונם. המצב עמד להשתנות עם פרוץ מלחמת העולם השנייה. בתקופת השואה - תקופה של שלטון וישי במרוקו התושבים היהודים נפגעו פחות כי המלך מוחמד החמישי התנגד לקבלת חוקים שהיו נגד היהודים. מרוקו כמדינת חסות צרפתית לא שתפה פעולה עם ממשל וישי הפרו-נאצי. מוחמד החמישי עמד בלחצים שמדינות אחרות בצפון אפריקה לא עמדו בהם.

מרוקו דאז הייתה שבטית-דתית ללא שלטון מרכזי ארצי במובן המוכר לנו, אלה שלטון שבטי מקומי של מנהיג, ראש שבט, על חבל ארץ או מספר מחוזות. בתוך אנרכיה זאת ישב מלך, סולטאן, שכיסאו התנדנד מצב זה היה מאז תחילת השלטון הצרפתי ועד 1956. עם קבלת העצמאות וצאת הצרפתים שב השלטון המרכזי הממלכתי-מלכותי של השושלת העלווית השולטת משנת 1666 ועד היום. כיום במרוקו כולה שלטון מרכזי אחד.

הברברים, תושביה הקדומים של מרוקו העתיקה, הם אוכלוסייה מעניינת: יש להם שפה ומנהגים, מיומנות באומנויות השונות, מלאכת התכשיטנות, האריגה, המוזיקה, הקרמיקה, האמנות האתנית, הלבוש, הפולקלור והמחול. להקותיהם ידועות במקצבי הריקוד שלהם. למרות כיבושה של מרוקו בידי הערבים בתחילת האסלאם, נשארו הברברים נאמנים לאורח חייהם: כאשר כבשו הצרפתים את מרוקו ב 1912 היה מבחינתם של הברברים הצלה והורדת המועקה מליבם, הזדמנות לפרוק את שלטון הכובשים הערבים שהפכו בעצמם לכבשים על ידי הצרפתים.

תרבות הולכת ונעלמת

יהדות מרוקו הייתה קהילה יהודית עתיקת יומין ומגובשת, ששמרה בקנאות על יהדותה. עם קום המדינה נעקרה מעברה המפואר ומסביבתה הטבעית ונטשה את תרבותה. ויש חשש כבד שמספר דברי ימייה של קהילה מפוארת זו ימחקו דפים רבים ובהם סיפורים מופלאים, מנהגים גדולים וזיכרונות של יהודים פשוטים עתירי חוכמה וידע. אחרי שמרוקו קבלה עצמאות מצרפת ב-1956 כמעט כל היהודים עזבו בחיפזון, חלקם בעליה בלתי לגאלית, כשהם מסכנים את חייהם ומתפזרים בעולם. הרוב הגדול עלה לישראל. הם השאירו אחריהם תרבות עשירה בת אלפי שנים, בתי כנסת מפוארים, בתי קברות ובהם קבורים אבותיהם זה כמה דורות, ספרי קודש וספרים רבים נוספים שנכתבו בערבית, בערבית - מרוקאית ובעברית. חלק גדול מהספרים הגיע לידי מוסלמים שמכרו אותם בחנויות לתירים. היהודים שעזבו לא יכלו להוציא דבר ממרוקו וגם לא חשבו על התרבות שהשאירו מאחור. לא היה להם חשוב מי המשיח שבא לגאול אותם. הם לקחו כמה מטלטלים ועלו לארץ ישראל, לאירופה וגם לאמריקה. במרוקו נשארו רק אנשים מבוגרים וחולים שלא יכלו לדאוג לשימור העושר התרבותי הרב שנשאר שם.

"אנדלוסיה החדשה"

לאחרונה קוראים למרוקו "אנדלוסיה החדשה" סימן ורמז מובהק לתקופת פריחה

מחודשת בתרבות היהודית. מה שמעניין הוא שיהדות מרוקו ב-2007 פורחת ותופסת חלק נכבד וחשוב בתרבות של העם היהודי אף על פי שבמרוקו עצמה נשארו כ-5,000 איש בלבד שאר היהודים לידי מרוקו וילדיהם כמיליון איש מפוזרים בכל העולם. צרפת, קנדה, ברזיל, ארצות הברית, אוסטרליה, ספרד, וישראל. נשים גברים וילדים ממשיכים לקיים את המסורת ואת התרבות היהודית ואף מחדשים אותה ומכניסים אותה לתקופה המודרנית, וזה מיטבתי באומנות, במוזיקה, במאכלים המיוחדים העוברים מדור לדור וכל זה עם קשר חזק לעולם המוסלמי-ערבי.

היהודים המרוקאים בכל העולם שומרים בקנאות על המסורת והמנהגים של אבותיהם הם לא התבללו ולא קבלו את מנהגייהם של המדינות והעמים אליהם הם היגרו. הם שמרו בקנאות על המסורת היהודית גם בתקופות אפלות כמו בצרפת של וישי כשהמלך מרוקו מוחמד החמישי לקח על עצמו להגן על היהודים במרוקו מחוק מעמד היהודים של וישי.

יהודי המגרב תחת שלטון וישי

בתקופת מלחמת העולם השנייה רוב יהודי צפון אפריקה (אלג'יריה, תוניסיה ומרוקו) היו תחת שלטון צרפתי. (לוב הייתה תחת שלטון איטליה). היהודים במדינות תחת חסות צרפת קיוו בראשית המלחמה לקבל את הגנתה של צרפת ובמיוחד באלג'יריה שם ליהודים הייתה אזרחות צרפתית והם נלחמו יחד איתם ב-1870 ובמלחמת העולם הראשונה והיו חלק חשוב מצבא צרפת. אולם לאחר תבוסת צרפת ב-1940 וביסוס צרפת של וישי, תוכנית "הפתרון הסופי" שאפה לחסל גם את יהודי צפון אפריקה.

בתחילת המאה ה-20 האנטישמיות גאתה והתפשטה גם למושבות הצרפתיות בצפון אפריקה. באלג'יריה היה ישוב צרפתי גדול ושם הורגשה האנטישמיות בכול עוזה והתחזקה עם פרשת דרייפוס. הצרפתים האנטישמים תושבי אלג'יריה אהדו בגלוי את המפלגה הנאצית הגרמנית, והרצח הראשון על רקע זה בוצע בעיר קונסטנטין ב-5 באוגוסט 1934.

תחת שלטון צרפת של וישי ששיתפו פעולה עם הנאצים במשך מלחמת העולם השנייה בצפון אפריקה, היהודים איבדו את זכויותיהם ואת מקומות העבודה שלהם. כאשר רומל המצביא הגרמני נכנס לעיר בנגאזי בלוב הובלו יותר מ-2,000 יהודים למדבר ורבע מהם לא נראו יותר. היהודים נשלחו לעבודות כפייה ב-1941. בנובמבר אותה שנה הגרמנים כבשו את מזרח תוניסיה ו-5,000 יהודים נשלחו למחנות ההשמדה באירופה או נורו במקום. בלוב ב-1945 עם גירוש האיטלקים והניצחון במדבר המערבי על רומל הגרמני באיל - עלמין קרוב למצריים, מתפנים ראשוני המתנדבים העבריים מהבריגדה היהודית למפגש ראשון ומרגש עם היהודים בלוב. הבחורים התקבלו כגואלים ובכל מקום שהגיעו אליו ארגנו פעולות לאומיות ליהודים שהשתחררו לא מכבר ממחנות המעצר בטרפולי והיו מחוסרי כל. לראשונה הקימו בית ספר לילדים בו למדו גם עברית. אחרי הפוגרומים שהתרחשו במדינה זו ב-1945 וב-1948 31,000 היהודים שחיו בלוב עלו יחד לישראל. גם באלג'יריה לא היו זכויות יתר ליהודים ולחיילים הצרפתיים הוותיקים, ואחד הגנרלים בזמן מלחמת העולם השנייה נתן הוראה לבנות מחנות ריכוז ליהודים. רק כאשר הגנרל הצרפתי שארל דה גול תפס את הפיקוד על הצבא הצרפתי השתנו חייהם של היהודים בצפון אפריקה לטובה.

טלטלה ופחד גדול היה חלקם של היהודים בתקופה אפלה זו בהיסטוריה של העם היהודי וזה כלל גם את יהודי מרוקו אך בצורה פחותה מאשר באירופה. לאחר כניעת הצרפתים לגרמניה ב-22 ביוני 1940 שיתפה פעולה הממשלה הצרפתית של וישי עם הממשל הגרמני שחוקק חקיקה אנטי יהודית, שמוחמד החמישי התנגד להם. מרוקו כמדינת חסות צרפתית לא שתפה פעולה עם ממשל וישי הפרו-נאצי אך מצבם של היהודים תושבי מרוקו בכל זאת הורע. עובדים רבים פוטרו ממשרדי הממשלה, יהודים לא הורשו לגור מחוץ למלאח (השכונה היהודית). ב-1941 הופצו כרוזים בצרפתית ובערבית בשכונה היהודית, הקוראים ליהודים להתייצב למפקד בערייה שמטרתו הייתה לרשום את רכוש היהודים. אחרי המפקד שנערך בעיר מוגדור (Mogador, אסואירה), כתב פקיד עירייה בכיר שהוא מרוצה שהכול עבר ללא התנגדות מצד היהודים. גרשמו 153 בעלי רכוש, הרכוש הכללי נאמד ב-55 מיליון פרנקים צרפתיים. המלך מוחמד החמישי על אף אהדתו ליהודים לא הצליח למנוע פוגרום בקזבלנקה בהשראת הגסטאפו ב-15 בנובמבר 1942.

מוחמד החמישי והיהודים

בתקופת השואה - תקופת שלטון וישי במרוקו - היהודים נפגעו פחות כי המלך מוחמד החמישי התנגד לקבלת חוקים נגד היהודים. אף על פי שגרשמו דפים רבים בספרי ההיסטוריה על פסקה זו רבים מיהודי מרוקו חולקים עליה. רבים אומרים שמוחמד החמישי לא עזר כלל ליהודים. רבים מהיהודים פוטרו מעבודתם במשרדים הממשלתיים. אחרי מפקד האוכלוסין ורישום רכוש, רבים מהיהודים נאלצו לרשום את חנויותיהם על שמות חבריהם המוסלמים עד יעבור זעם. רק אחרי המלחמה הם הצליחו דרך בתי משפט לקבל חזרה את רכושם. האנטישמיות הייתה בשיא פריחתה. ממשל וישי קיים באופן קבוע תעמולה אנטישמית ברדיו, שגרמה גם למוסלמים לשנוא את היהודים שכניהם מדורות רבים. הכול הפסיק עם כניסת האמריקאים למרוקו ב-8 בנובמבר 1942 במהלך "מבצע חרב".

פרשת הכיכר על שם מוחמד החמישי באשקלון: הקהילה המוגרבית באשקלון רצתה להנציח את זכרו בקריאת כיכר בעיר על שמו. עובדי העירייה הכינו שלטים עליהם היה כתוב בעברית ובערבית: "כיכר מוחמד החמישי" וכן הקימו מונומנט גדול ומפואר, בצומת המחברת את שד' בן-גוריון עם רחוב ההסתדרות, על ידי המרכז הרפואי "ברזילי" והיכל התרבות של אשקלון. באותו יום נרצח ונקבר תושב אשקלון ובאותו ערב נערך טקס חגיגי בכיכר בהשתתפות נכבדים ערבים ויהודים, אך רבים מתושבי אשקלון החרים את הטקס ולא באו. בעיר לא הורגשה אווירה חגיגית, על הבמה בכיכר חבורת הזמר אשקלון כמעט וכלו במקום לשיר והרקדנים רקדו עם דמעות שחונקות את גרונם. למחרת, כשהצלמים והעיתונאים באו לצלם את הכיכר באור יום ולהנציח אותה במצלמותיהם מצאו את המונומנט שבור ומוכתם בצבע ואז הוחלט בעירייה לבטל את הכול.

העלייה ממרוקו

אחרי שואת אירופה והשמדת רוב היהודים שם הופנו הזרקורים אל היהדות הצפון אפריקאית ובמיוחד אל היהדות המרוקאית, שהייתה הגדולה מבין קהילות יהדות צפון אפריקה. בשנים אלה החמיר מצבם של יהודי מרוקו בשל התגברות הטרור במדינה

והיחס העיוני כלפי היהודים מצד האוכלוסייה המקומית. המצב החריף אף יותר מאז 1947, עם הכרזת האו"ם על הקמת מדינת ישראל. בערים שונות במרוקו רצחו ופצעו קנאים לאומנים ביהודים כנקמה על הפגיעה באחייהם בארץ ישראל. הפרעות הגבירו את קצב העלייה. בשנת 1956, עם חזרתו של מוחמד החמישי, ובהמשך עם הכרזתה של מרוקו כמדינה עצמאית, קיבלו היהודים זכויות מלאות. אך בעקבות לחצי הליגה הערבית משנת 1959 נאסרה עזיבתם אם בכוונתם לעלות למדינת ישראל, ועיקר העלייה הייתה בלתי חוקית דרך מדינות צרפת וספרד. עד שנת 1967 עזבו את מרוקו 250,000 יהודים, חלקם לאירופה ולמדינות צפון אמריקה, וחלק גדול מהם עלה למדינת ישראל.

העלייה ממרוקו לישראל נתקלה בקשיים שונים שאפיינו אותה. פערי תרבות ויחס מפלה הביאו לצורך במחאה, שהביאה בהמשך לשינוי המפה הפוליטית בישראל.

רבאט

הרביעית בערים המלכותיות היא עירוב מעניין של עבר ארוך והווה מודרני מאוד. ימי התהילה של העיר היו במאה ה-12, כאשר הקסבה (מצודת העיר) שימשה את הסולטן כבסיס לקרבות נגד הספרדים, ובאותו זמן הוקמו האתרים הבולטים המפורסמים של העיר. רבאט היתה עיר מפלט למוסלמים שגורשו מספרד בראשית המאה ה-17 וזכתה למעמד של בירה רק בימי הכיבוש הצרפתי. אוירתה של רבאט מושפעת במידה שווה משורשיה המוסלמיים ומההשפעה האירופית, ועל כל מסגד יש בה שלושה-ארבעה בתי-קפה בנוסח צרפתי. רק מעטים מתושבי העיר עוסקים בענף התיירות, לכן תוכלו לטייל בשווקים בלי שתיאלצו להדוף את לחצי המוכרים.

האתר הכי מפורסם בעיר הוא טור חסן, הצריח הלא-גמור של המסגד הגדול, שבבנייתו החל במחצית השנייה של המאה ה-12 יעקוב אלמנצור, סולטן שהשתייך למוואחידון. ב-1755 עצרה את הבנייה רעידת-אדמה. לידו נמצא מאוזוליאום מוחמד החמישי, אחוזת הקבר לסבו של המלך הנוכחי. קסבה דס אודאיאס (Kasbah des Oudaias), שנבנתה על צוק סלעי הצופה על האוקיינוס האטלנטי, הוסבה למוזיאון לאמנות מסורתית. מעבר לחומות העיר נמצאים שרידי העיר העתיקה סאלה. בעיר זו, הנקראת גם שלה, נמצא המוזיאון לארכיאולוגיה הטוב ביותר במרוקו.

מרבית המלונות והמסעדות של רבאט ממוקמים בין הגן העירוני (Jardins Triangle de Vue) לבין תחנת-הרכבת המרכזית. בריכוז הגדול של בתי-קפה וברים כאן תוכלו למצוא בירה, קבב, פיצות, סלטים למיניהם, גלידה ועוד. נמל התעופה הבינלאומי מוחמד החמישי נמצא במרחק קצר ממזרח לעיר, ואוטובוסים רבים מקשרים ביניהם.

קזבלנקה (ערבית: אדאר אלביידא)

מכל הערים בעולם בחרה הוליווד להנציח עיר זו כמוצב קלאסי, מסקרן בזרותו, של הקולוניאליזם המערבי, אבל מי שיחפשו כאן כיום את רוחו של המפרי בוגרט בכל פינה יתאכזבו. קזבלנקה אינה עיר נוסטלגית ומנומנמת אלא העיר הגדולה במדינה והמרכז התעשייתי הגדול בה, עיר-ענק מתקדמת, שהבורנוסים (גלימות עם כיסוי-ראש) נראים בה שלא במקומם בין החליפות המעודכנות ומשקפי-השמש המסוגגנים.

עיר הנמל הזו היתה נתונה בתהליך של שקיעה, עד שהצרפתים החליטו לבנותה מחדש, עם שדרות רחבות, גנים ציבוריים ובתי דירות מרשימים בסגנון צפון-אפריקני. המדינה, העיר העתיקה של קזבלנקה, שווה ביקור, ומסגד חסן השני שבה הוא אחד הגדולים בעולם. הכיכר הנקראת פלאס מוחמד אלחאמיס היא הדוגמה המרשימה ביותר במדינה לאדריכלות מוסלמית צפון-אפריקנית. נמל התעופה מוחמד החמישי משותף ל'קזה' ולרבאט, וטיסות סדירות מתקיימות ממנו ליעדים באירופה ובמזרח התיכון.

מרקש

מרקש, אחד ממרכזי התרבות החשובים של מרוקו ובירתה היפה לשעבר, מפורסמת בשוקיה ובחגיגות הנערכות בה. לבה ההולם הוא פלאס ג'ימה אלפנא (**Djemaa Place el-Fna**), כיכר ענקית בעיר העתיקה, ובה שורות של דוכני אוכל, וריחות מעוררי תיאבון שממלאים את האוויר. להטוטנים, מספרי סיפורים, משביעי נחשים, קוסמים, לוליינים ומגוון מטורפים לא-מסוכנים ממלאים את המקום. השווקים כאן הם מהטובים במרוקו, ומקבץ של מלונות זולים הופך את הטיוול בעיר העתיקה לזול ונוח.

עם האתרים המעניינים בעיר העתיקה נמנים אגף המסגד קובה בעדין הבנוי בסגנון נדיר מימי המוראביטון (מאות 11-12), מסגד כותובייה הנהדר והמוזיאון לאמנויות מרוקניות, פאלה דאר סי סעיד. קווי רכבת ואוטובוסים סדירים מחברים עיר זו שבתוך הארץ עם רבאט ועם קזבלנקה שעל החוף.

פס

פס, העתיקה בערים הקיסריות, נחשבת ללבה הסמלי של מרוקו. מבוך סמטאותיה והפאר המתפורר שלה מוסיפים לאווירת המסתורין. ה'מדינה' (העיר העתיקה), הנקראת פס אלבאלי, היא אחת הערים הגדולות מימי הביניים שנשתמרו בעולם, והחומות המקיפות אותה עם השערים הקבועים בהן מוסיפים לה פאר. שלא כמו ערי-חומה רבות אחרות מאותה תקופה, פס העתיקה לא נפרצה בשל הגידול באוכלוסין, ובמקום זאת יצאו ממנה תושבים והתיישבו על צלעות הגבעות בקשת המשתרעת מצפון לעיר החדשה ומדרום לה.

בתוך העיר העתיקה, בין כ-9,400 רחובות וסמטאות, מתנשאת מדרסה בו עינאנייה, מדרשה איסלאמית שנבנתה ב-1350. לא רחוק ממנה נמצא סוק חנה, שוק שמוכרו מתמחים בחינה לצביעת השיער ולציור על רגלי וידי נשים. ממערב לעיר העתיקה משתרעת פס אלז'דיד (פס החדשה), בה שוכנת הקהילה היהודית, ונמצאים בניינים מרשימים רבים. בין שתי הערים על אופיין המיוחד נמצא בית דאר בטחא, כעת מוזיאון. התחבורה הנוחה ביותר לפס היא ברכבת מרבאט, ממרקש או מטנז'ר.

רשימת בתי מלון

יציאה: 05/07

מדריך הטיול: מרדכי קרמר 054-4972479 (טלפון בארץ)

DATE	CITY	HOTEL	TEL
5-6/07	MADRID O' Donnell, 53 28009 Madrid, Spain	Hotel-Convencion-Madrid http://www.hotel-convencion.com	034-915748400
07/07	CASABLANCA	RIVOLY http://www.hotelrivolicasablanca.com/accueil_en.html	05-22434700
08/07	SAFI	GOLDEN TULIP	05-24648090
9-10-11	MARAKECH	RIAD MOGADOR AGDAL http://www.ryadmogador.com	05-24388100
12/07	OUARZAZATTE	LE ZATTE	05-24882521
13/07	ERFOUD	XALLUCA http://www.xalluca.com	535-578450/51/52
14-15/07	FES	R. MIRAGE http://www.royalmiragehotels.com/royalmiragefes.htm	05-35930909
16/07	CASABLANCA-EUROPE	המראה	
16/07	EUROPE-ISRAEL	הגעה לארץ	

* יתכנו שינויים בבתי המלון * קידומות למרוקו 00-212 * קידומות לארץ 972 ולהסיר את הספרה 0

מועדי טיסה:

CO FIT	DATE	FROM	TO	DEP	ARR
ILY 395	05/07	T.L.V	MAD	06.00	10.30
IB 3704	07/07	MAD	T.L.V	10.30	11.10
IB 3701	16/07	CASA	MAD	14.25	17.00
LY 0398	16/07	MAD	T.L.V	22.05	04.40

שגיטורס רח' רוגוזין 17, אשדוד טל. 8560471, 8562385 פקס. 08-8520550
 ב"ד: 050-8576114 דוא"ל: sagitour@bezeqint.net אתר: www.sagitours.co.il

שיחון מרוקאי

משפטים למסעדה

אשבו קאין פלמקלה	מה יש לאכול? ACHNO KAYNE FL-MALKA
פלמשושרובת	לשתות FL-MUCHARUBAT
שנו הדה	מה זה? CHNO HADA
עתיני מעלקה/פורשתה/מוס/תבסיל/ קס/לפותה	תן לי כף/מזלג/סכין/צלחת/כוס/מגבת MOS/FORCHETA/MALKA/ATEENEE L-FOTA/KASS/TBSEL
שויה בלה סכר	עם מעט סוכר SHWEYA BLA SOUCAR
בלה לחם	בלי בשר BLA L-HEM
הדי משיהיה ליתלבט	זה לא מה שביקשתי HADE MCHEHELA LITLUBT
סידי חרזם	מים מינרלים סידי חרזם (או כפר בשם זה) SIDI HRASEM N'QUIA/TREA
נקיה-טריה	נקיה/טריה N'QUIAQTREA
מזיאן-יפה/טוב	יפה/טובה MZIANA

פירות ומתוקים

KAB L-GHSAL	קב ל-גזל	מרציפן
FEKAS	פקס	אניזט מתוק
TMAR	תמר	תמרים
KERMOUS	קרמוס	תאנים
LOUZ	לוז	שקדים
BANANE	בנגה	בנגה
HBLLMLUK	חבלמלוק	דובדבנים
LKOUKH	לכוך	אפרסקים
LIMOUNE	לימון	תפוזים
L-BATTIKH	לבטיח	מילון

LA'ANB	לענב	ענבים
TUFAH	תופח	תפוחי עץ
MICHMACH	מישמיש	מישמש
KERMUS DENSARA	קרמוס דנסרה	סברס

משקאות

MAZDINI-LMA	למה (מזדיני)	מים מינרלים
ATAY B-NAANAA	אתי בנענע	תה עם נענע
B-LHLB	בלחליב	עם חלב
BIRRA	בירה	בירה
SHRAB	שרב	יין
QUAHVA	קהווה	קפה

אוכל

L-KHOBZ	לכובז	לחם
L-BYADA L-BAYD	לבייד לביידה	ביצה-ביצים
EJBEN	אזיבן	גבינה
L-HOUT	לחות	דגים
L-HEM	לחם	בשר
ZIT	זית	שמן
L-BZAR	לבזר	פלפל
CHALADA	שלדה	סלט
L-MELHA	למלחה	מלח
L-MEGRA	למרגה	רוטב
SOUKAR	סוכר	סוכר
L-KHDRA	לכדרה	ירקות
L-HRIRA	לחרירה	מרק
L-BATATA	לבטטה	תפוח אדמה
L-MATEHA	למתשה	עגבניה
SALK	סלק	סלק
L-BSLA	לבסלה	בצל

TAJUNE DL-HEM	תז'ין דלחם	סיר בשר
TAJIN DL-HOUT	תז'ין דלחות	סיר דגים
COUSCOUS BLDAOUI	קוסקוס בלדאוי	קוסקוס עם ירקות
DJAJA MAHAMRA	דז'ז'ה מחמרה	עוף עם זיתים ולימון בתנור
KEFTA	כפתה	קציצות
L-HABRA	להברה	סטיק
LMECHOUI	למשוי	כבש על האשר
L-B'STILLA	לבסתילה	יונה ממולאת
DJAJ	דז'ז'י	עוף
LEHMAMA	לחממה	יונה
L-HOULI	לחולי	כבש

KAR, TRIN WAKTACH	ווקתאש קאר, טון	מתי יש אוטובוס, רכבת
AFAK KTIBHA	כתיבה (עפק)	כתוב אותה (בבקשה)
WACH ANDEK WAHID BIT?	וואש ענדק וואחד בית	האם יש לך חדר?
WACH IMKEN N'CHOUF?	וואש אימקין נשוף?	האם אפשר לראות?
DOUCHE SKHOUN	דוש שכון	מקלחת עם מים חמים?
HAL HDEK-BCH	בשחל הדק	כמה זה עולה
(ALIA) GHALEE BZAF	ג'לי בזף (עליה)	יקר מאד (עלי)
WASH TSAADNA	ואש תסעדנה	האם תעזור לנו?
HNA OULAD LBLAD	חנה אעולד לבלד	אנחנו ילדי המקום

מספרים

WAHED	וואחד	1
TNIN/ZOUZ	תנין/זוז	2
TLATA	תלתה	3
ARBAA	רבעה	4
KHAMSA	כמסה	5
SETA	סתה	6
SEBAA	סבעה	7

TMENIA	תמוניה	8
TSOUD	תסעוד	9
ACHRA	עשרה	10
HDACH	חדש	11
TNACH	תנאש	12
TELTACH	תלתאש	13
ARBATACH	ארבעתאש	14
KHAMASTACH	כמסתאש	15
SETACH	סתאש	16
SEBATACH	סבעתאש	17
TMENTACH	תמנתאש	18
TSATACH	תשעתאש	19
ACHRIN	עשרין	20
WAHED OU ACHRIN	וואחד או עשרין	21
TNIN OU ACHRIN וכן הלאה...	תנין או עשרין	22
TLATIN	תלתין	30
ARBAIN	ארבעין	40
KHAMSIN	כמוסין	50
SETIN	סטין	60
SABIN	סבעין	70
TMANIN	תמנין	80
TASIN	תסעין	90
MIA	מיאה	100
MIATYN	מיאתיין	200
TLET MIA	תלת מיאה	300
ARBA MIA	ארבע מיאה	400
KHAMES MIA	כמויס מיאה	500
ALF	אלף	1000

שיחון כללי

AM'NA	נאעם	כן
LA	לה	לא
MINFADIK	מינפדק	בבקשה
AFEK	עפיק	בבקשה
SHOKRAN	שוקרן	תודה
BARAJAKAIFIK	ברך אלהאופיק	תודה
BLAJMIL	בלז'מיל	תשובה מנומסת אחרי תודה
MAZYANA BZEF	מזיאנה בזף	טובה הרבה
MACHE MEZIANA	משי מזיאנה	לא טובה (משי מזיאן-לא טוב)
ZWEENA/ZWEEN	זוון/זווינה	יפה
LYOOM	ליום	היום
GHEDDA	ג'דה	מחר
SBAH L'KHIR	סבח אלכיר	בוקר טוב
MSA L'KHIR	מסה אלכיר	צהריים טובים/אחר הצהריים טובים
ISME'S	איסמי	שמי (השם שלי)
SMEETIK	סמיתיק	מה שמך
N'CHOOFIK MIN BAD	נשופיק מנבד	להתראות
L'ELA SEEDA	לילה סעידה	לילה טוב
BSLAMA	בשלמה	שלום
TREK SALAMA	תרק סלמה	הליכה טובה/נסיעה טובה
INCHALLAH	אינשלה	בעזרת השם
FINN KAYN	פין קאיין	איפה יש?...?
OTEL	אותל	בית מלון
RESAURANT	רסתורן	מסעדה
BANK	בנק	בנק
MHATAT D'KKERAN	מחתת דלקירן	תחנת אוטובוס
LADAR	לגר	תחנת רכבת
WAYSAY	ואיסאי	בית שימוש
TOL NECHAN	תול נישן	ישר
LESER	לסר	שמאל
LEMIN	לסין	ימין
BEID	בעיד	רחוק

QREB	קרב	קרוב
ROMPA	רומפה	צומת
HNA	הנה	כאן
TEMMA	תמה	שם
KHIR MNHADI	כיר מנהדי	יותר טיוב מזה
FHAL HADI	פחל הדי	כמו זה
SGHIRA KBIRA	כבירה/סג'ירה	גדולה/קטנה
	כביר/סג'יר	גדול/קטן
TKAISA	תקיישה	זול יותר
WAKHA	ואכהף	כן
SAFE	ספה	מספיק
MAANDES LFLOS	מענדס לפלוס	אין לי כסף
CHOFTHA BAADA	שופתהה בעדה	ראיתי אותה קודם
MABGHETCH	מבג'תש	לא רוצה
WACH FHEMTE	וואש פהמת	האם הבנת?
KOLCHE' MZIANE	קולשה מזיאן	הכל טוב/הכל בסדר
ASIF	אסיף	מצטער
MAALECH	מעלש	אין דבר
MAFEH		אין בעייה
MOUCHKELA	מפה מושקלה	
TOWL BALK	תואל בלק	תרגע

ספרד

התיכון

מיצור יבולטר
סאוקה (ספרד)
טונג'יר
טטואן

מלילה (ספרד)
נדור
חוסימה
לרשה

רכס א-יר'ר

האוק

קניטרה
סידו
קסם
רפ'ט

מקוס
איפרו
חמיסת
בו'סלימן
קזבלנקה
ג'דידה

הרי האטלס התיכון

ססת
חוריבנה
בני מלל
אזילל

הרי האטלס הגבוה

מרקש
מררוקו

טרוזת
טרוזנת
אגד
סוויין

הרי מול האטלס
טסקה

98
עס

אל ג'יריה תינדור

מאור